

ՀԱՅ ՀԱՄԱԲԱՐՐԱՌԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԲԱՐՐԱՌՔ*

Բ. ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԲԱՐՐԱՌՆԵՐ

Հայերեն համաքարքառների պատմությունը թեակոխում է իր երկրորդ հիմնական հանգրվանը, որն ընթանում է նոր ժամանակներում գրականության ու գիտության զարգացման հետ կապված նոր պահանջների գծով:

Նախորդ և նոր հանգրվանների բաժանումը, սակայն, անմիջականորեն և անպայմանորեն ժամանակագրական չի եղել: Մինչ առաջին հանգրվանը, ինչպես տեսանք, շարունակում է պահպանել իր գոյությունը դեռ մինչև մեր օրերում, երկրորդը հենց նրա ազդեցությամբ և նրա օրինակով սկսում էր զարգանալ դեռևս սրանից երկու հարյուրամյակ առաջ: Որպես առաջին մոտի՝ ԺԸ դարից մեզ հայտնի է Գրիգոր Նարեկացու երկերի անտիպ համաքարքառը:

Հայ իրականության մեջ հանդես եկող այդ երկույթը ընդհանուր կապերով կապված էր արևմտյան աշխարհում սկսված այն փորձերի հետ, որոնք բնագրաբանական համաքարքառային մեթոդը կիրառում էին աշխարհիկ և զուտ գիտական հետազոտությունների համար՝ լեզվաբանական և աղբյուրագիտական նպատակներով:

Առաջին դժվարանում ենք ճշգրտորեն ասել, թե առաջին անգամ ե՞րբ և ո՞ր երկրում է սկսել կիրառվել համաքարքառային մեթոդը գրականության և գիտության մեջ նշանավոր հանդիսացած հեղինակների երկերի բնագրային ուսումնասիրության ասպարեզում: Բայց մեզ հայտնի է, որ Անգլիայում, սկսած ԺԸ դարի երկրորդ կեսից և մինչև մեր օրերը, լույս են տեսել հոշակավոր թատերգակ բանաստեղծ Ուիլիամ Շեքսպիրի (1564—1616 թթ.) երկերը մասնակիորեն և կամ ամբողջությամբ ընդգրկող համաքարքառներ: Նման աշխատանքների առաջին հիշատակությունը կապվում է շեքսպիրագետ Ռ. Ուոդների (1713—1775 թթ.) անվան հետ: 1768 թվականին Ուոդները շեքսպիրյան համաքաղաքական դերասան Դավիդ Գարրիքին ուղղած մի նամակում խոսում էր այն մասին, թե կազմում է Շեքսպիրի թատերախաղերի բառարան, որի փորձանմուշը կցել էր նամակին. այդ բառարանը, որի վրա նա աշխատել է մինչև իր մահը և որը մնացել է անտիպ, այժմ գտնվում է Բրիտանական Թանգարանում⁷⁹: Դրանից հետո տպագրությամբ լույս են տեսել Շեքսպիրի երկերին նվիրված համաքարքառային մի շարք գործեր, որոնցից նշենք հետևյալները: Նախ հրատարակվել է Բրիտանական Թանգարանի պաշտոնյա՝ հայտնի գրադարանագետ Ս. Էյսկոուի կազմած համաքարքառը՝

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1971 թ. №№ ԺԱ—ԺԲ-ից և 1972 թ. № Ա-ից:

⁷⁹ Հմտ. F. E. Halliday, «A Shakespeare Companion 1564—1964», Harmondsworth, Penguin Books Ltd., 1964, p. 521.

1790/91 թվականներին⁸⁰։ Այնուհետև լույս է տեսել քերականագետ Ֆ. Տուիսի կազմած համաքարքառը՝ 1805 թվականին⁸¹։ Բրիտանական Թագա-րանի ձեռագրերի պահորդ Ռ. Նեյրզը 1822 թվականին հրատարակել է Շեքսպիրի և նրա ժամանակակիցների լեզվի քառարանը⁸²։ Շեքսպիրագետ Մ. Կ. Կլարկը 1844/45 թվականներին հրատարակել է իր համաքարքա-տիկ. Մ. Կ. Կլարկը 1844/45 թվականներին հրատարակել է իր համաքարքա-տիկ. Մ. Կ. Կլարկը 1844/45 թվականներին հրատարակել է Շեքսպիրի խըր-ռը⁸³։ Բանասեր Ա. Դայսը 1864 թվականին հրատարակել է Շեքսպիրի խըր-թին բառերի և դարձվածքների քառարանը⁸⁴։ 1872 թվականին իր համաքար-քան է հրատարակել շեքսպիրագետ տիկ. Լ. Կ. Ֆրոմսեր⁸⁵, իսկ Ա. Օմիդտը 1874 թվականին լույս է ընծայել իր շեքսպիրյան համաքարքառ-քառարա-նը⁸⁶։ Ավելի նոր ժամանակներում շեքսպիրյան համաքարքառներ են հրա-տարակել Ուիլ. Լ. Դ. Ադամզը՝ 1886 թվականին⁸⁷, 2. Մաքելը՝ 1887-ին⁸⁸, Կ. Բարտլեթը՝ 1894-ին⁸⁹, Զ. Ֆորստերը՝ 1908-ին⁹⁰, Ռ. Զ. Կանիֆը՝ 1910-ին⁹¹,

⁸⁰ S. Ayscough, "An Index to the Remarkable Passages and Words, Made Use of by Shak[e]speare, Calculated to Point out the Different Meanings to which the Word are Applied.", London, 1790 (առաջին մաս, 1-1081 էջ) և Dublin, 1791 (երկրորդ մաս, 1083-1754 էջ)։

Տես նաև նույնի վերահրատարակությունը՝ "...2-d ed., revised and enlarged", London 1827.

⁸¹ Fr. Twiss, "A Complete Verbal Index to the Plays of Shakespeare, Comprehen ding Every Substantive, Adjective, Verb, Participle and Adverb Used by Shakespeare with Reference to Every Individual Passage in which Each Word Occurs.", vol. 1-II, London, 1805.

⁸² R. Nares, "A Glossary or Collection of Words, Phrases, Names and Allusions to Customs, Proverbs, etc., which have been Thought to Require Illustrations, in the Works of English Authors, particularly Shakespeare and his Contemporaries", London, 1822.

Տես նաև նույնի այլ հրատարակությունը՝ "with considerable additions both of words and examples, by J. O. Hollywell and Th. Wright", vol. 1-II, London, 1859.

⁸³ M. C. Clarke, "The Complete Concordance to Shakespeare. Being a Verbal Index to all the Passages in the Dramatic Works of the Poet", London, 1844-1845.

⁸⁴ Հմտ. F. E. Halliday, p. 114. Մեկ հայտնի է նրա հետևյալ վերահրատարակությունը. A. Dyce, "A Glossary to the Works of William Shakespeare", London, 1880.

⁸⁵ H. K. Furness, "A Concordance to the Poems of Shakespeare", Philadelphia, 1872.

⁸⁶ Հմտ. F. E. Halliday, p. 114. Մեկ հայտնի են այս երկի 3-րդ և 4-րդ հրատարա-կությունները. A. Schmidt, "Shakespeare-Lexicon. A Complete Dictionary of all the En- glish Words, Phrases and Constructions in the Works of the Poet", 3d ed, vol. 1-II, Berlin, 1902. Նույնը՝ 4th ed., vol. 1-II, Berlin und Leipzig, 1923.

⁸⁷ W. H. Davenport Adams, "A Concordance to the Plays of Shakespeare", Lon- don, 1886.

⁸⁸ Ch. Mackay, "A Glossary of Obscure Words and Phrases in the Writings of Shakespeare and his Contemporaries Traced Etymologically to the Ancient Language of the British People as Spoken before the Irruption of the Danes and Saxons", London, 1887.

⁸⁹ J. Bartlett, "A New and Complete Concordance or Verbal Index to Words, Phrases and Passages in the Dramatic Works of Shakespeare; with a Supplementary Concordance to the Poems.", New York, 1894. Ունեցել է բազմաթիվ հրատարակություններ, վերջինը՝ 1966 թ.։

⁹⁰ J. Forster, "A Shakespeare Word-Book. Being a Glossary of Archaic Forms and Varied Usages of Words Employed by Shakespeare.", London-New York, 1908.

⁹¹ R. J. Cunliff, "A New Shakespeare Dictionary", London, 1910.

ՀԱՄԱՐԱՐԲԱՌ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶ ՄԱՏԵԱՆԻ

ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՑ
ԱՐԴԻ ԱԾԽԱՐՀԱԲԱՐՈՎ

Աշխատություն

ՎԵՐ. ՎԱՀԱՆ Գ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ԱՏԼԱՍ

ԳԼՄՐՈՒԹ

1963

Վ. Գ. Սահակյանի աշխարհաբար համարարանի անվանաբեր

2. Տ. Օգիոնզը՝ 1911-ին⁹², Բ. Ստիվենսոնը՝ 1937-ին⁹³։ Եվ վերջապես 1968—70 թվականների հրատարակությամբ մեզ հայտնի է Մ. Սպիվաքի կազմած վեցհատորյա լիակատար համաքարքառը⁹⁴։

Այս համաքարքառները մեծ մասամբ բառա-բնագրային բնույթի են, այսինքն բառարաններ, ուր տվյալ բառի տակ Շեքսպիրի գործերից բերվում են նախադասությունների այն մասերը, որոնց մեջ օգտագործված է այդ բառը. ուրիշներ նույնպես այդ բնույթի լինելով հանդերձ, երբեմն, ըստ համաձայնության, բառերի դիմաց նշանակում են միայն աղբյուրը՝ հղելով ուղղակի Շեքսպիրի երկերին։

Անգլիայում այսպիսի համաքարքառներ կան կազմված նաև ուրիշ բանաստեղծների և թատերագիրների երկերի համար, ինչպես, օրինակ, Ջ. Չոսերի (1340—1406 թթ.)⁹⁵, Թ. Կիդի (1558—1594 թթ.)⁹⁶, Քր. Մարլոուի (1564—1598 թթ.)⁹⁷, Ջ. Դրայդենի (1631—1700 թթ.)⁹⁸, Թ. Գրեյի (1716—1771 թթ.)⁹⁹, Ուիլ. Բլեյկի (1757—1827 թթ.)¹⁰⁰ և ուրիշների։ Եվրոպական մյուս առաջավոր երկրներում ևս գոյություն ունեն նման համաքարքառներ։ Մեր նպատակից դուրս է ծավալվել այս ուղղությամբ. միայն նշենք ռուս մեծ բանաստեղծ Ա. Ս. Պուշկինի (1799—1887 թթ.) երկերի համաքարքառը, որը կազմվեց մեր օրերում։ Պուշկինյան համաքարքառ կազմելու ուղղությամբ խուսափում աշխատանքներ էին կատարվում դեռևս 1933 թվականից սկսած, նախ պրոֆ. Գ. Օ. Վինոկուրի ղեկավարությամբ և ավելի ուշ՝ ակադ. Վ. Վ. Վինոգրադովի։ Հավաքական հեղինակությամբ կատարվող այդ աշխատանքների արդյունքը եղավ քառահատոր «Պուշկինի լեզվի քառարան»-ը, որը 1956—1961 թվականների ընթացքում հրատարակության տրվեց ՍՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Լեզվաբանության ինստիտուտի կողմից, նույն Վինոգրադովի խմբագրությամբ¹⁰¹։

Համաքարքառային այսպիսի հրատարակությունները հնարավորություն են ստեղծում ուսումնասիրելու անգլերեն, գերմաներեն, ռուսերեն և կամ որևէ լեզվի զարգացման օրինաչափությունները, ընթացքը և աստիճանը՝ ըստ այս կամ այն դարաշրջանի և այս կամ այն հեղինակի մոտ. նաև ուսումնասիրեն-

⁹² Ch. T. Onions, „A Shakespeare Glossary“, Oxford, 1911. Ունեցել է, սրբագրություններով ու հավելումներով, ավելի քան 10 հրատարակություն. վերջինը՝ 1958 թ.։

⁹³ B. Stevenson, „The Hom Book of Shakespeare Quotations. Being also a Concordance and a Glossary of the Unique Words and Phrases in the Plays and Poems“, New-York—London, 1937.

⁹⁴ M. Spevack, „A Complete and Systematic Concordance to the Works of Shakespeare“, vol. I-VI, Hildesheim, 1968-1970.

⁹⁵ I. S. P. Tatlock and Arthur G. Kennedy, „A Concordance to the Complete Works of Geoffrey Chaucer and to the Romaunt of the Rose“, Carnegie Institution of Washington, 1927.

⁹⁶ Ch. Crawford, „A Concordance to the Works of Thomas Kyd“, Louvain, 1906-1910.

⁹⁷ Ch. Crawford, „The Marlowe Concordance“, Louvain, 1911-1912.

⁹⁸ Guy Montgomery, „Concordance to the Poetical Works of John Dryden“, Los Angeles, Univ. of California Press, 1957.

⁹⁹ A. S. Cook, „A Concordance to the English Poems of Thomas Gray“, Boston—New York—Cambridge, 1908.

¹⁰⁰ D. V. Erdman, „A Concordance to the Writings of William Blake. Ed. by David V. Erdman, with the Assistance of John E. Thiesmeyer and Richard J. Wolfe“, vol. II, Ithaca (N. Y.), Cornell Univ. Press, 1967.

¹⁰¹ «Академия Наук СССР. Институт Языкознания. Словарь языка Пушкина» (отв. ред.: В. В. Виноградов), т. I—IV, Москва, 1956—1961.

լու՝ որևէ հեղինակի մոտ հանդես եկող լեզվական յուրահատուկ երևույթները, ինչպես և նույն հեղինակի երկերի միջև եղած ներքին կապերը ոչ միայն լեզվի առումով, այլև լեզվի միջոցով ի հայտ եկող իմաստային ու գաղափարական առնչությունների և գիտական բովանդակության առումով: Այսպիսի համախառնականությունը ունի նաև օրինակ, հին աշխարհի հույն նշանավոր իմաստասեր Արիստոտելի երկերի համաբարբառը, որ հեղինակի Գիտությունների Ակադեմիայի հանձնարարությամբ կազմել և 1870 թվականին հրատարակել է բնագրաբան Հ. Բոնիտցը և որում ընդգրկված են, հունարեն լեզվի բառապաշարի հիման վրա, Արիստոտելի տեսական, բնագիտական, բնապատմական և այլ երկերը¹⁰²:

Ինչպես ասացինք՝ Նարեկացին հայ առաջին մատենագիրն է, որի գործերն արժանացել են համաբարբառ ունենալու:

Նարեկացու համաբարբառն անանուն աշխատություն է, որի ձեռագիրը մի ժամանակ գտնվում էր Կ. Պոլսի Հայոց Ազգային Մատենադարանում՝ 28 թվահամարի տակ, իսկ այժմ պահվում է նույն քաղաքի Ս. Երրորդություն եկեղեցում: Այդ ձեռագրի նկարագրությունը ժամանակին տվել է Բաբգեն Կյուլենսերյանը¹⁰³: Նկարագրողի կարծիքով ձեռագիրը հավանաբար Հակոբ Նալբանի (մեռ. 1764 թ.) ինքնագիրն է, ուստի և հեղինակությունը նրան է պատկանում: Ձեռագիրը բաղկացած է 234 քառապոսի էջերից՝ յուրաքանչյուրը 50—53 տողերով, ըստ որում՝ տողերի ընդհանուր քանակը ոչ պակաս, քան 12.000 է. բայց տողերի քանակը, օգտագործելի տարածության առումով, փաստորեն ոչ թե 12.000 է, այլ 4 անգամ ավելի (48.000), քանի որ էջերը բաժանված են 4 սյունակների:

Համաբարբառի բնույթը բառա-բնագրային է: Ոչ ավելի քան 4 սմ. լայնություն ունեցող պոմանակների մեջ տեղավորված են այբբենական կարգով իրար հաջորդող բառերը՝ իրենց վերին աստիճանի կրճատված կապակցություններով: Յուրաքանչյուր բառի առջև դրված է արաբական երկու թվանշան, որոնցից առաջինը ցույց է տալիս բնագրի գլխաբաժանումները, իսկ երկրորդը՝ գլխի հատվածները: Նկարագրողը որպես մոտ թերում է հետևյալ 8 տողերը, որոնք գաղափար են տալիս համաբարբառի հորինվածքի մասին.

Աղախին Աստուծոյ եւ մայր	80	18
Աղախին եւ ի ձեռի	82	43
յ-Աղախնային ծառայ	98	192
Աղախնանուն հա	96	245
յ-Աղախնեայ որ աղաչիս	82	22
Աղախնեայ որ ոյ	90	46
Աղախնոյն ի Սինայէ	100	99
Աղաղակ բարձրութեան	95	20

Համաբարբառը բովանդակում է, պոմանակային տողերի հաշվով, 48.000 բառային վկայություն:

Համաբարբառն ընդգրկում է ոչ թե միայն «Նարեկ»-ը, ինչպես կարծում է նկարագրողը, այլ նաև Նարեկացու մյուս գործերը: Դրա ապացույցն այն է, որ տրված մտուշների մեջ կան նաև այնպիսիներ, որոնք Նարեկացու 96-րդ,

¹⁰² Herm. Bonitz, „Index Aristotelicus“, Berlin, 1870. Վերահրատարակվել է 1955 թ.:

¹⁰³ Բաբգեն աթոռակից կաթողիկոս (Կյուլենսերյան), «Ցուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանի Հայոց», էջ 114:

2 հատորով¹⁰⁵, «Նարեկ»-ին կցել էր մի փոքրիկ բառացանկ, որը կրում էր «Նշանակությունը խորին բառից ինչ մատենիս» խորագիրը: Այս բառացանկը որոշ չափով համաքարքառային բնույթ ուներ, որովհետև բառերի դիմաց միաժամանակ նշում էր նաև «Նարեկ»-ի համապատասխան էջերը¹⁰⁶: Նույնաման մի գործ էր նաև վեներիկյան միաբան Հ. Գաբրիել Ավետիքյանի կազմվածը՝ «Ցուցակ մեկնելի բառից ինչ Նարեկին», որ հեղինակը տպագրել է 1801 թվականին իր հրատարակած «Նարեկ աղօթից»-ի վերջում¹⁰⁷:

Նալյանին վերագրվող վերոհիշյալ մեծղի գործը՝ Նարեկացու երկերի համաքարքառը թվում է, թե այդ ժամանակ հայ մատենագրության համար մնացել է որպես եզակի երևույթ: Սակայն այդպես չէ: Իրականության մեջ նույն ԺԸ դարում, նույնիսկ դեռ Նալյանից էլ առաջ, հայ մատենագրության համաքարքառ ունենալու գաղափարը հասունանում էր ու զարգանում բառարանագրության հունով և դա մի ուղի էր, որը հնարավորություն կտար ընդգրկելու շատ ավելի լայն շրջանակներ, քան կարող էին ընդգրկել առանձին հեղինակների հատկացված համաքարքառները:

Ինքնին հասկանալի է, որ բառագիտական ու բառարանագրական աշխատանքների մեջ մեծ տեղ են գրավում բնագրերի լեզվի համեմատական հետազոտություններն այն դեպքերում, երբ տվյալ լեզուն ունի գրական անցյալ, ինչպես է հայերենը: Այդ տեսակետից Ստեփանոս Ռոշքայի երկհատոր բառարանը՝ «Գանձ Հայոց լեզուի»-ն, որը երեսնամյա աշխատանքով ավարտվել էր 1781 թվականին և որի ձեռագիրն այժմ պահվում է Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանում՝ 6 թվահամարի տակ¹⁰⁸, առաջինն էր հայ բառարանագրության պատմության մեջ: Ռոշքան այստեղ յուրաքանչյուր բառի դիմաց, նրան տրվող բացատրությունն աներկբայելի դարձնելու համար, վկայություններ է բերում իրեն մատչելի եղած հայ մատենագրական աղբյուրներից, ինչպես են՝ Խորենացի, Մամբրե, Եզնիկ, Եղիշե, Զենոբ Գլակ, Հովհաննես Մամիկոնյան, Մխիթար Անեցի, Համամ Արևելցի, «Յաղագս Պիտոյից» գիրքը, քերականների երկեր և ուրիշներ: Ըստ երևույթին՝ առանց վկայության բառ չկա այս բառարանում, ինչպես հեղինակն ինքն է ասում իր նամակներից մեկում, թե «և ոչ զմի բառ թարց վկայութեան դնեմ»: Այս առումով և բառագիտական իր լայն ծավալով ու արժանիքներով իր ժամանակի համար մեծարժեք գործ էր այս բառարանը, որի անտիպ մնացած լինելու մասին ափսոսանք են հայտնել մասնագետները. բայց, ի հարկե, համաքարքառային տեսանկյունից սաղմնային վիճակ էր ներկայացնում, որովհետև

¹⁰⁵ «Գիրք աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ հոգեկիր հոնտորի, բաշխեալ յիննսում և հինգ բանս՝ հոգեսում մաղթանաց, նորապէս տրագրեալ՝ համեմատութեամբ հնագոյն և ընտիր ձեռագիր օրինակաց», Կ. Պոլիս, 1774:—«Հատոր Երկրորդ ներքողինաց ճառից չորսնոց արժանատրաց գովեստից՝ ասացելոց ի սրբոյ հօրէն մկրմէ Գրիգորէ Նարեկացոյ», Կ. Պոլիս, 1774:

¹⁰⁶ Այս բառացանկն արտատպվում է 1789 թվականին Կ. Պոլսում Ստեփանոս Պետրոսյանի տպարանից լույս տեսած «Նարեկ»-ի վերջում. իսկ հետագայում՝ նաև «Նարեկ»-ի մի շարք այլ հրատարակություններում:

¹⁰⁷ Հ. Գ. Ավետիքյան, «Նարեկ աղօթից, հարազատ և զգուշաւոր լուծմամբք նորոգ բացայտեալ, ի նպատո բանաւէր աղօթաւորաց», Վննտիկ, 1801: Վերահրատարակվել է 1827 և 1859 թվականներին:

¹⁰⁸ Այս բառարանի Ա հատորը հայերեն-լատիներեն է, Բ-ը՝ լատիներեն-հայերեն: Նկարագրությունը տես՝ Հ. Հ. Տաշյան, «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», Վիեննա, 1895, էջ 22—24: Տես նաև՝ Հ. Պ. Ալիշան, «Տեսություն ի Գանձ լեզուին Հայոց՝ կամ ի Ստեփանեան բառարան», Բազմպղնդ, 1852, էջ 86—95:

Վկայություն-քննարկի այսպիսի կրճատումն, անշուշտ, հասկանալի էր այն առումով, որ տպագրվող հատորները բառարաններ էին, լոկ բառերի իմաստը պարզելու սահմանված: Այստեղ կարևորն այն է, որ բառարանագրության ուղիով զարգանում էր գաղափարը հայ մատենագրության համաբարբառի գիտական դերի մասին:

Մխիթարյանների հաջորդ սերունդն ավելի կարևոր քայլ է անում այս քննազավառում: ԺԹ դարի սկզբներին Մխիթարյան երեք գիտնականներ ձեռնամուխ են լինում Մխիթար Սեբաստացու և նրա անմիջական աշակերտների ձեռքով հորինված բառարանը բարձրացնելու մի նոր մակարդակի, որի արդյունքը լինում է 1836/37 թվականներին հրատարակվող երկհատոր մի նոր բառարանի՝ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի»¹¹⁰:

Ծավալով վիթխարի այս ձեռնարկումը մեկ աննախընթաց էր իր ընդգրկումներով: Սույն բառարանում օգտագործման էին քերված մատենագրական բազմախտուն այլ աղբյուրներ, որոնք մասամբ անմատչելի և մասամբ անձանոթ էին եղել Վենետիկում Մխիթարի օրերին: Նկատի ունենալով, որ այստեղ հայ մատենագրության ընդհանուր համաբարբառի գաղափարն ենք հետապնդում, ավելորդ չենք համարում թվարկել հսկայական քանակություն կազմող այդ աղբյուրներից գոնե գլխավորները, հիշեցնելով, որ նշվող անուններից շատ շատերը միաժամանակ բազմաթիվ երկերի հեղինակներ են: Հայագիր հեղինակներից՝ Ագաթանգեղոս, Փավստոս, Կորյուն, Եզնիկ, Եղիշե, Խորենացի, Փարպեցի, Մամբրե, Հովհան Մանդակունի (և Մայրազունեցի), Դավիթ Անհաղթ (և Հարքացի), Ծիրակացի, Գրիգորիս Արշարունի, Ստեփանոս Սյունեցի, Հովհաննես Մամիկոնյան, Թեոդորոս Քոթեմալոր, Լրթանես Քերթող, Կաղանկատվացի, Օձնեցի, Խոսրովիկ թարգմանիչ, Ղևվոնդ Երեց, Դրասխանակերտցի, Թովմա Արծրունի, Ջաքարիա կաթողիկոս, Համամ Արևելցի, Խոսրով Անձևացի, Մեսրոպ Երեց, Սամուել Կամրջաձորեցի, Ասողիկ, Գրիգոր Մագիստրոս, Լաստիվերտցի, Անանիա Սանահնեցի, Ընդհալի, Լամբրոնացի, Գրիգոր Տղա, Ուռհայեցի, Գոշ, Հերացի, Գրիգոր Սկևռացի, Գեորգ Սկևռացի, Բենիկ Վանանդեցի, Հովհաննես Գառնեցի, Մադաթիա Աբեղա, Բարսեղ Մաշկերտցի, Հովհաննես Վանական, Արիստակես Հոնտոր, Եսայի Նշեցի, Հովհաննես Երզնկացի, Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդան Արևելցի, Մխիթար Այրիվանեցի, Վահրամ Բաբունի, Օրբելյան, Խաչատուր Կեչառեցի, Հովհաննես Արճիշեցի, Հեթում Պատմիչ, Մովսես Երզնկացի, Ջաքարիա Ծործորեցի, Մխիթար Ապարանեցի, Թովմա Մեծոփեցի, Ներսես Մոկացի, Առաքել Դավիթեցի և ուրիշներ. ինչպես մեկ՝ «Ծարակնոց», «Ժամագիրք», «Մաշտոց», «Պատարագամատոյց», «Կանոնագիրք», «Յայսմատուրք», «Գանձարան», «Ախտարք», «Եօթնագրեանք», ճառընտիրներ, տոմարական, բժշկական, մեկնողական և այլ երկեր: Թարգմանական գրականությունից ընդգրկված են՝ Պղատոն, Արիստոտել, Գալիանոս, Փիլոն Եբրայեցի, Դիոնեսիոս Արիստագացի, Դիոնեսիոս Թրակացի, Իգնատիոս Անտիոքացի, Գրիգոր Սքանչելագործ, Աթանաս Աղեքսանդրացի, Բաբելաս Աղեքսանդրացի, Եվսեբիոս Կեսարացի, Եփրեմ Խուրի, Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նյուսացի, Կյուրեղ Երուսաղեմացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Ոսկեբերան, Եվագր Պոնտացի, Պրոկլ Կ. Պոլսեցի, Սեբերիանոս Գաբաղացի,

¹¹⁰ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, երկասիրություն երեք վարդապետաց յաշակերտութենէ Մեծին Մխիթարայ Աբրահոր՝ Է. Գաբրիէլի Աւետիքեան, Է. Խաչատուր Սիրմէլեան, Է. Մկրտչի Ազեղեան», հտ. Ա.—Բ, Վենետիկ, 1836—1837:

Բերենք մի քանի օրինակներ դարձյալ Բ-ից.

ԱՆՏԱՐՐԱՓԱԿ.—

Յառաջ քան զգիմն յափտեանցն անտարրափակ էութեանց. **Նար. լդ.**
Անտարրափակ ընդարձակությունն հատու զօրութեան. **Նար. ժգ.**

ԱՊՍԶԷՆ.—

Ապագեն եղեալ՝ մատնեցայց. **Նար. է.**

Որ առ աչաց տեսիլ՝ ապագենք և նուաստագոյնք. **Նար. կը.**

ԳԹԵՄ.—

Յաջն գթեցի. **Նար. ծե.**

Զվիմին գթել ոչ գրեցեր. **Նար. ծե.**

Ոչ ընթացաւ, որքան թէ գթեաց. **Նար. հր.**

Ինչպես տեսնում ենք՝ համաբարբառային գաղափարը, ընթանալով հայ բառարանագրության ուղիով և զարգանալով նրա պահանջների պայմաններում, ըստ ինքյան հանգել էր հայ մատենագրության մի ընդհանուր համաբարբառի ստեղծման փաստին: Այդ փաստը իր տեսակարար կշռով գերազանցում էր, անշուշտ, Նարեկացու կամ ուրիշ մատենագիրների երկերին նվիրելի համաբարբառների գաղափարը: Այլ խնդիր է, որ, դժբախտաբար, Մխիթարյան գիտնականների այդ հույակապ գործի միայն մի փոքրիկ մասն է մեզ հասել տպագրությամբ:

Ապասելի չէ, որ Մխիթարյան միաբանությունը մի օր կարողանա լույս բնծայել հայ մատենագրության համաբարբառի վերոհիշյալ նյութերը, որովհետև, որքան մեզ հայտնի է, նրանց մի զգալի մասն արդեն գոյություն չունի այսօր: Եվ եթե այդպես է, ապա մնացած մասն արդեն որպես համաբարբառ հրատարակվելու վիճակում չէ, քանի որ այդ նյութերի ստուգումն ու մանավանդ լրացումն իր հերթին կպահանջեր մի քանի տասնյակ տարիների հավաքական նոր աշխատանք՝ խելահեղ քանակություն կազմող մատենագրական աղբյուրները մի առ մի նորից հետազոտելու, իսկ նման աշխատանքի համար ներկայումս Մխիթարյան միաբանությունը չունի տրամադրելի ուժեր ու միջոցներ:

Եվ սակայն հայագիտությունը մեր օրերում, եթե ուզում է շարունակել իր զարգացման ընթացքը համաշխարհային մակարդակով, չի կարող անտեսել բանասիրական աշխարհում կիրառվող գիտական ժամանակակից մեթոդները, որոնց թվում՝ հետազոտության համաբարբառային մեթոդը: Հայ բանասիրությունն ամեն քաջափոխում իր առջև ծառացած է գտնում աղբյուրագիտական և բնագրաբանական խնդիրներ, որոնց արագ լուծմանը կարելի է հասնել միայն համաբարբառի օգնությամբ: Այդ մասին կարող է վկայել հայ բանասիրության ամեն մի մշակ: Բերենք մի օրինակ մեր սեփական աշխատանքների բնագավառից:

Վարդան Այգեկցու նորահայտ երկերից մեկում, որը կոչվում է «Արմատ հաւատոյ»¹¹¹, կան պարզելի շատ հարցեր, որոնց լուծումը պահանջում է բնագրաբանական բազմակողմանի հետազոտություններ: «Արմատ հաւատոյ»-ի աղբյուրների քննությամբ զբաղվելիս՝ մենք հարկադրված եղանք ի շարս

¹¹¹ Տես Հ. Ս. Անասյան, «Վարդան Այգեկցին իր նորահայտ երկերի լույսի տակ», Վենետիկ, 1969: Արտատպված է Բազմալեզու ամսագրից, 1968, № 7—12:

այլոց կանգ առնել մի հատվածի վրա, որը կրում է Արիստոտելի անունը՝ «ՅԱրիստոտելեն վկայ բանիս»¹¹²: Այդ հատվածը հետևյալն է.

«Այդ պարտ է գիտել թե խաւարն չէ էութիւն և ոչ ունակութիւն, և ոչ այլ ինչ բնաւ [յ]էիցս, քայց պակասութիւն լուսոյ. զի չիք խաւարի արարողական պատճառ որ [յ]իկուրէ էութենէ առնէ գնա, այլ ուր լոյս ոչ գոյ՝ անդ խաւար է»:

Արիստոտելի ո՞ր երկից կարող էր լինել այս հատվածը: Խնդիրը պարզելու համար ստիպված եղանք մի քանի անգամ որոնումներ կատարել Արիստոտելի այն բոլոր գործերում, որոնք հայերեն թարգմանությամբ հայտնի են, սակայն այդ տաժանելի աշխատանքը ոչ մի արդյունք չտվեց: Իսկ դրանից հետո հետաքրքրության համար դիմեցինք Արիստոտելի երկերի հունարեն համաթարգմանին, ուր Σχόλια (խավար) բառի տակ գտանք աղբյուրը՝ Արիստոտելի „Περὶ Χρωμάτων“ («Յաղագս գունոց») երկը, որը, որքան հայտնի է բոլորիս, հայերենի չի թարգմանվել: Վարդան Այգեկցու բերած հատվածը կազմված է հիշյալ երկի առաջին գլխի երկու տարբեր սեղերից: Դրանք են՝

Τὸ σχῶμα τῷ χρώματι διλάττεται, ἔστω φῶτος (Խավարը գույն չէ, այլ լուսի պակասություն)¹¹³:

Τὸ δὲ σχῶμα ἐκλείπεται τῷ φῶτι, γίνεταί (Իսկ խավարը լինում է՝ երբ չքանում է լույսը)¹¹⁴:

Սրանով հատվածի ծագումը նշտվեց՝ շնորհիվ հունարեն համաթարգմանի: Բայց այս դեպքում, ի հարկե, բարեբաասիկ հանգամանքն այն էր, որ հատվածի սկզբնաղբյուրը հունարեն էր և նրա հեղինակի հունարեն երկերը համաթարգատ ունեին: Սակայն այսպիսի զուգադիպություններ միշտ չէ, որ կարող են լինել:

Մյուս կողմից՝ այս կողմնակի միջոցն էլ դեռ միայն մասնակիորեն է լծում հարցը՝ եթե հաշվի առնենք, որ մեր հատվածը բառացի չի առնված Արիստոտելի բնագրից, այլ խմբագրված ձևով. և այստեղից արդեն մոտ հարց է ծագում, որ եթե ապացույց չունենք, թե Վարդան Այգեկցին ուղղակի ինքն է այն խմբագրել հունարեն աղբյուրից, ապա մաս կարիք կլինի ենթադրել, որ մա այս հատվածը կարող է նույնությամբ առած լինել Արիստոտելի գործերի մի որևէ հայերեն մեկնությունից, կամ թե՛ իմաստասիրական կամ աստվածաբանական մի որևէ երկից, — ինքնուրույն կամ թարգմանական, — որոնցով այնքան հարուստ է հայ մատենագրությունը: Այստեղ Արիստոտելի հունարեն համաթարգատն արդեն անգոր է մեզ օգնելու և նորից է ծառանում մեր առջև հայ մատենագրության ընդհանուր համաթարգադի անհրաժեշտությունը:

Ի հարկե՝ կարելի է աղբյուրագիտական ու բնագրաբանական աշխատանքների բնագավառից նշել ուրիշ շատ դեպքեր, որոնք հավասարապես հետաքրքրում են պատմաբաններին և լեզվաբաններին: Բառային և լեզվական-քերականական համեմատության այն միջոցներով, որ կրնան հայ մատենագրության մի ընդհանուր համաթարգադը, կարելի կլինե՞ր գոնե մասամբ լուծել մի շարք երկերի հեղինակության կամ նրանց թարգմանիչների ինքնության վիճելի հարցերը: Օրինակ՝ թե Խորենացու վավերական հեղի-

¹¹² Երևանի Պետ. Մատ. ձև. № 3295, էջ 378ա:

¹¹³ Shu' Aristotle, „Minor Works... With an English Translation by W. S. Hett“, Cambridge, Harvard University Press, 1955, p. 6.

¹¹⁴ Ibidem, p. 4.

նակությունն հանդիսացող «Պատմություն Հայոց»-ի հետ լեզվական ի՛նչ առնչություններ է ներկայացնում «Գիրք թղթոց»-ում գտնվող դավանական այն գրվածքը, որի հարազատությունը, որպես խորենացու հեղինակություն, տարակարծությունների առարկա է բանասիրության մեջ. կամ թե՛ նրա անունը կրող մի շարք այլ գործեր, ինչպես եմ Հոփսիսիմյաններին, Վարդապետին, Տապանակին, Տիրամոր պատկերին նվիրված և այլ ճառերը, Քերականի մեկնությունը, և կամ՝ «Յաղագս պիտոյից» և «Պատմություն Աղեքսանդրի Մակեդոնացույ» երկերի թարգմանությունները: Համաքարբառը նմանապես զգալի չափով կօգներ, օրինակ, ըստ լեզվական հատկանիշների խմբավորելու այն բազմաթիվ երկերը, որոնք մեզ եմ հասել ԺԲ/ԺԳ դարերից՝ «Վարդան» կամ «Վարդան վարդապետ» հեղինակային անունով, իսկ դրանից հետո հնարավոր կլիներ նաև ասել, թե ո՛ր խումբը ո՛ր Վարդանին է պատշաճում (Վարդաններ՝ Հաղբատացի, Այգեկցի, Արևելցի, Բարձրբերդեցի, Ամեցի, Աղվանեցի, գուցե նաև ուրիշներ):

Հայ մատենագրության ընդհանուր համաքարբառի ստեղծման գործը մեր օրերում արդեն ընդգրկվել է հայագիտության գծով տարվող աշխատանքների շրջանակի մեջ: Ավելի քան մեկ տասնամյակ առաջ Հայկ. ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիան ստանձնել է այդ գործի կազմակերպումը՝ ակադ. Ա. Ս. Ղարիբյանի նախաձեռնությամբ ու ղեկավարությամբ:

Այդ աշխատանքների հիմքը դրվել է Ակադեմիայի Լեզվի ինստիտուտում 1957 թվականին՝ աշխարհաբար և գրաբարալեզու գրականության քարտարաններ կազմելու ծրագրով, իսկ հետագայում գործը տեղափոխվել է Ակադեմիայի Կենտրոնական գրադարանը, ուր և շարունակվում է մինչև այսօր: Գործի սկզբնական շրջանի ծրագրի, կազմակերպման և կատարման եղանակների մասին մենք Լեզվի ինստիտուտի նախկին դիրեկտոր պրոֆ. Ղարիբյանից ստացանք հետևյալ տեղեկությունները:

Սկզբնական շրջանում՝ 1957—1962 թվականների ընթացքում վիթխարի աշխատանք էր ծավալվել Լեզվի ինստիտուտում առաջին հերթին հայ ժամանակակից հեղինակների երկերի համաքարբառային քարտարաններ կազմելու նպատակով:

Հեղինակային քարտարաններ կազմելու համար հեղինակի երկերից ամեն մեկը մշակվում էր առանձին, նրանում օգտագործված բառերը հավաքվում էին քարտերի վրա և այդ քարտերը դասավորվում էին այբբենական կարգով: Այդ քառաքարտերի վրա էջերի նշումով բերվում էին գրքի այն բոլոր հատվածները, որոնց մեջ պատահում էր տվյալ բառը: Եվ երբ այս եղանակով պատրաստվում էին հեղինակի բոլոր աշխատությունների քարտարանները, դրանք ի մի էին ձուլվում և ստեղծվում էր գրողի աշխատությունների համաքարբառային լիակատար քարտարանը: Այս ձևով Լեզվի ինստիտուտում լիովին ավարտվել էր Րաֆֆու գործերի համաքարբառային քարտարանը, որն ընդգրկում էր շուրջ 1 միլիոն 756 հազար քառաքարտ: Այս ուղիով էր ընթանում նաև մյուս գրողների քարտարանների կազմման գործը: Քարտագրվել էին հետևյալ հեղինակների կարևոր համարված երկերը. Ծիրվանգաղե, Մուրացան, Նար-Դոս, Ծուշանիկ Կուրդիյան, Հովհաննես Թումանյան, Ղազարոս Աղայան, Վահան Տերյան, Լեո (գեղարվեստական երկերը), Ավետիք Իսահակյան, Դանիել Վարուժան, Պետրոս Դուրյան, Միսաք Մեծարեան, Գրիգոր Զոհրապ, Տիգրան Կամսարական, Մկրտիչ Պեշիկ-թաշյան, Հակոբ Պարոնյան, Ռուբեն Սևակ, Վահան Թեքեյան, Սիամանթո,

Լեւոն Խանգադյան, Գեղամ Սարյան, Նայիրի Զարյան, Գարեգին Սևունց, Ստեփան Զորյան, Անահիտ Սեկոյան, Հակոբ Հակոբյան, Սարմեն, Բոգդան Վերդյան, Ակսել Բակունց, Դերենիկ Դեմիրճյան, Եղիշե Զարեմց, Հովհաննես Շիրազ, Խաչիկ Դաշտենց, Արագի, Անահիտ Սահինյան, Հրաչյա Քոչար, Բրիտասփոր Թափալցյան, Վահան Թոթովենց, Մկրտիչ Կորյուն: Այս հեղինակների երկերի բովանդակած բառերը լիակատար կերպով են ենթարկվել քարտագրման, իսկ մի քանի ուրիշ գրողներին՝ միայն ընտրովի բառերով (Հովհաննես Հովհաննիսյան, Վրթանես Փափազյան, Մկրտիչ Խերանյան):

Եթե կազմվեր բոլոր հեղինակների ընդհանուր քարտարանը և դրա հիման վրա՝ ընդհանուր համաքարտառը, դա հնարավորություն կտար հայերեն արդի գրական լեզուն հետազոտելու բազմաթիվ կողմերով, ուսումնասիրելու նրա բառային և քերականական կազմի պատմությունը:

Լեզվի ինստիտուտի համապատասխան բաժնից մեր ստացած տեղեկությունների համաձայն՝ հայ գրական նոր լեզվի համաքարտառային աշխատանքներն ինստիտուտում դադարեցվել են 1962 թվականին, երբ պրոֆ. Ա. Ս. Ղարիբյանը հեռացել է ինստիտուտի ղեկավարությունից: Ավարտված վիճակում է միայն, ինչպես նշեցինք, Րաֆֆու քարտարանը, որի հիման վրա կազմված բառացանկը մնում է անտիպ: Ինստիտուտում 1965 թվականից մի քանի աշխատակիցներ կազմում են ընտրովի քարտարան՝ հիշյալ ընդարձակ քարտարանի հիման վրա, նրա վրա ավելացնելով կարևոր համարվող որոշ երկերի և գրական ու գիտական մամուլում լույս տեսնող ուսումնասիրությունների ընտրովի բառերը: Այս բոլորով, ի հարկե, հայ գրական լեզվի քարտարանը չի գնում դեպի լիակատարություն և ոչ էլ հետապնդում է համաքարտառային նպատակ, բայց այդ ընդարձակ և ընտրովի քարտարանների նյութերը լայն չափերով օգտագործվում են ինստիտուտի գիտա-հետազոտական աշխատանքների համար: Դրանց հիման վրա կատարվում են ուսումնասիրություններ՝ այս կամ այն հեղինակի լեզվի և ընդհանրապես ժամանակակից հայերենի հարցերի վերաբերյալ: Դրանց հիման վրա է կազմվել «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան»-ը, որը բաղկացած է 5 հատորից և որի առաջին հատորը լույս է տեսել արդեն (Երևան, 1969 թ.): Ծրագիր կա կազմելու նաև բացատրական մի ավելի ընդարձակ բառարան, որում կօգտագործվեն բնագրային վկայություններ ևս, գրաբարի «Նոր-Հայկազեան» բառարանի օրինակով, և որը նախատեսվում է 16 հատորով: Նույն նյութերի օգտագործմամբ Լեզվի ինստիտուտում և գիտական այլ հաստատություններում կազմվել են և կազմվում են մի շարք հեղինակային բառարաններ, որոնցում յուրաքանչյուր բառի տակ, բացի բացատրությունից, նշվում են նաև հեղինակի երկերի այն բոլոր էջերը, որոնցում օգտագործված է այդ բառը, մեծ մասամբ քերելով նաև վկայություններ: Այսպես՝ Վարազ Առաքելյանը կազմել է Ծեքսայրի «Համլետ» թատերախաղի հայերեն թարգմանության (թարգմ. Հովհ. Մասեհյան) համաքարտառ-բառարանը, Թամարա Զիլինգարյանը և Վարազ Առաքելյանը միասին կազմել են Ավետիք Իսահակյանի արձակ երկերի համաքարտառ-բառարանը, Լիդա Պետրոսյանը՝ Հովհաննես Թումանյանի գեղարվեստական երկերի բառարանը: Նմանապես՝ հեղինակային բառարաններ կամ, ավելի ճիշտ, բառացանկեր են կազմել, միայն էջերի լիակատար նշումով և առանց բնագրային վկայությունների, Աշոտ Մարությանը՝ Զարեմցի երկերի, Վոլոդյա Ալեքսանյանը՝ Շիրազի բանաստեղծությունների, Ֆրիդրիխ Խլդայանը՝ Դերենիկ Դեմիրճյանի «Վարդանանք» պատմական վեպի:

Լեզվի ինստիտուտում 1960 թվականից սկսվել էր նաև գրաքարալեզու հեղինակների երկերի քարտագրում (Նզմիկ, Կորյուն, Սեփեռուս և այլն), բայց այդ քարտարաններն այժմ գտնվում են Ակադեմիայի Կենտրոնական գրադարանում, որովհետև 1962 թվականին քարտարանային գործը ՀՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի Նախագահության որոշմամբ փոխանցվել է Կենտրոնական գրադարանին, որին այդ ժամանակ դիրեկտոր էր նշանակվել պրոֆ. Ս. Ս. Ղարիբյանը: Գրադարանին առընթեր կազմակերպվել է մի նոր բաժին՝ «Համաքարալեզու քարտարանի բաժին»-ը, որի աշխատակիցների թիվը ներկայումս մի տասնյակից ավելի չէ: Մենք մի քանի անգամ այցելեցինք այդ բաժինը՝ տեսնելու համար, թե ի՞նչ է այնտեղ կատարվող աշխատանքների էությունը, ինչպե՞ս են դրանք կազմակերպված և ինչպե՞ս են իրագործվում:

Գրադարանի այդ բաժնում աշխատանքների առարկան հայ հին գրականության քարտարանի կազմումն է, մի աշխատանք, որը, ինչպես ասվեց, մասամբ սկսվել էր դեռ Լեզվի ինստիտուտի շրջանում, 1960 թվականին, աշխարհաբարի քարտարանին զուգընթաց: Ծրագիրն ընդգրկում է գրաքարալեզու ամբողջ մատենագրությունը՝ հին և միջին հայերեն, ներառյալ թարգմանականը, սկսելով մաշտոցյան դարաշրջանից:

Սակայն դա մի վիթխարի ծրագիր է, որի իրականացման համար ապաստանել միմիայն մարդկային ձեռքի աշխատանքին՝ կնշանակեր արդյունքի սպասել բազմաթիվ տասնամյակներ, իսկ հայագիտությունն իր զարգացման ներկա ընթացքում տրամադրելի այդքան ժամանակ չունի այդ արդյունքին հասնելու համար: Այդ պատճառով՝ քարտային աշխատանքներում բնագրերի բազմացման արագության համար օգտագործվում է գլատիկ մեքենա (rotator, rotary):

Ի դեպ՝ ասենք, որ գլատիկ օգտագործումը նոր չէ, որ սկսվել է այս գործում: Դեռ 1957 թվականից, աշխարհաբար քարտարանի աշխատանքների հետ, Լեզվի ինստիտուտում սկսել էր գործել այդ մեքենան: Գլատիկ Ն. Ս. Օ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի նվերն էր Ակադեմիայի Լեզվի ինստիտուտին: Հետագայում Ակադեմիայի Կենտրոնական գրադարանը պր. Երվանդ Հյուսիսյանից (Միլան) նվեր է ստացել ուրիշ երկու գլատիկներ, որոնց մասնակցությամբ էլ այժմ շարունակվում են գրաքարի քարտարանի աշխատանքները:

Քարտագրական աշխատանքները մի քանի փուլերով են անցնում՝ միևնույնիսկ որ այս կամ այն գիրքը վերածվի համաքարալեզու: Բացատրենք մի պայմանական օրինակով:

Առաջին փուլ (Բնագրի պատրաստում).—Ենթադրենք, որ գրքի առաջին էջում կա 250 բառ. ուրեմն՝ այդ էջը բազմացվում է 250 օրինակով: Եվ այսպես բազմացվում են գրքի բոլոր էջերն այնքան օրինակով, որքան բառ կա տվյալ էջի վրա: Հասկանալի է, որ գրքի էջերը պահպանվում են բնագրի բազմացված օրինակների վրա: Սրանով բնագիրը պատրաստված է լինում մշակման աշխատանքի համար:

Երկրորդ փուլ (Քարտագրում).—Բնագրում եղած բոլոր բառերը հերթականորեն փոխադրվում են քարտերի վրա: Այսպես՝ բնագրի առաջին օրինակում ընդգծվում է առաջին բառը և այդ բառը գրվում է բնագրի վերևում. դրանով արդեն պատրաստ է առաջին քարտը: Բնագրի երկրորդ օրինակում ընդգծվում է նրա երկրորդ բառը և գրվում է վերևում. դրանով պատրաստ է

դառնում երկրորդ քարտը: Եվ այդպես շարունակ՝ առաջին էջի բոլոր 250 օրինակները վերածվում են բառաքարտերի: Երբ այս ձևով մշակվում և ավարտվում է առաջին երեսը՝ քաղմացվում է հաջորդ երեսը, երրորդը, չորրորդը և այլն: Այսպիսով՝ գրքի բոլոր քառերը վերածվում են քարտերի:

Երրորդ փուլ (Քարտերի այբբենական դասավորում).—Բառաքարտերը կտրատվում են և նրանցից յուրաքանչյուրի վրա թողնվում է, էջի նշման հետ միասին, բնագրից միայն այնքան մաս, որքան մտքի քերականական ամբողջության տեսակետից պատկանում է տվյալ քառին: Դրանից հետո քոլոր բառաքարտերը ենթարկվում են համախառն դասավորման՝ այբբենական կարգով: Հասկանալի է, որ եթե, ասենք, տվյալ գրքում այս կամ այն քառը 50 անգամ է օգտագործվել, այդ քառի 50 քարտերը դասավորվում են իրար ետևից՝ գրքի էջերի հերթականությամբ:

Մշակման այս երեք փուլերն անցնելով՝ գրքի քարտարանը պատրաստ է լինում: Այս քարտարանը փաստորեն տվյալ գրքի քառերի լիակատար քառարանն է՝ շարժական քարտերի վրա: Ծարժականության այս վիճակը, սակայն, վտանգավոր է նրանով, որ, անխնամ կամ անզգույշ վարվելու դեպքում, քարտերը կարող են դուրս ընկնել իրենց տեղերից ու կորչել և կամ ենթարկվել ակամա տեղափոխումների, իսկ դրանով կարող է աղավաղվել, եղծվել ու արժեքազրկվել ամբողջ քարտարանը: Այս վտանգի դեմ քարտարանի կազմն ու բովանդակությունը ապահովվում են մշակման վերջին գործողությամբ, որ է՝

Չորրորդ փուլ (Քարտարանի մեքենագրում).—Հերթականությամբ մեքենագրվում ու վերջնապես գրանցվում են քարտարանի բոլոր քառերը՝ ըստ բառաքարտերի բովանդակության և սրանով տվյալ գրքի քարտարանը դառնում է նրա համաքարքառը: Բայց այս փուլում մշակումը կատարվում է կամ կարող է կատարվել երկու տարբեր եղանակներով և ուղղություններով, որոնք ըստ բնույթի անվանվում են քերականական և բնագրային, և ըստ այնմ էլ գրքի համաքարքառը լինում է կամ կարող է լինել երկու տեսակի, որոնց մասին կտեսնենք ստորև:

Սա է համաքարքառային քարտարանների և համաքարքառների կազմուման հիմնական ընթացքը:

Այս եղանակով կմշակվեն այս կամ այն հեղինակի երկերն առանձին-առանձին, և երբ պատրաստ կլինեն այդ երկերի քարտարանները, դրանցով կստեղծվի հեղինակի երկերի լիակատար քարտարանն ու համաքարքառը: Իսկ սա՝ դեռ բոլորը չէ անշուշտ: Հետագայում կարող է կազմվել նաև ամբողջ հին՝ գրաքար գրականության ընդհանուր քարտարան ու համաքարքառ և սա կլինի իրագործումը հայ մատենագրության ընդհանուր համաքարքառի այն գաղափարի, որ այնքան փայփայանքով ներկայացրինք մեր նախորդ՝ էջերում և շեշտեցինք այն նշանակությունը, որ նմանօրինակ համաքարքառը կունենա թե՛ լեզվաբանական և թե՛ պատմա-քանասիրական հետազոտությունների քննադատում:

Ակադեմիայի համաքարքառային քարտարանի բաժնում կատարվող եռուն աշխատանքները փաստորեն գնում են այդ ուղղությամբ, դեպի այդ նպատակը:

(Ծարունակելի)

